

פרק רביעי:

ניסוך המים – בין בריאת העולם לבין אחרית הימים

ולמה נקרא שמו שער המים?

שבו מכניסין צלוחית של מים של ניסוך בחג.

רבי אליעזר בן יעקב אומר: בו¹ המים מפכים ועתידין להיות

יוצאין מתחת מפתן הבית.

(משנה מידות פ"ב מ"ו)

לפי הדעה הראשונה המופיעה במשנה, דרך שער המים מכניסים מים בכל שנה, ולפי רבי אליעזר בן יעקב, עתידים המים להיות יוצאים מן השער הזה.² המים היוצאים מתחת מפתן הבית מתוארים בנבואת אחרית הימים ביחזקאל. תיאור דומה של מים היוצאים מירושלים באחרית הימים נמצא בזכריה.

בפרק שלפנינו אבחן את מהלכו של פרק ג בתוספתא סוכה. פרק זה מכיל משולש נושאים, שצלעותיו הן: מי אחרית הימים, מי הבאר וניסוך המים. נראה כיצד התוספתא בונה הקבלה בין שלושת סוגי המים הללו מתוך התפיסה ששלושתם נושאים משמעות קוסמית.³

משמעותו הקוסמית של ניסוך המים, העולה מזיקתו לתהום והשיתין מפורשת במקורות חז"ל, ודנו בה רבים. זיקתו של ניסוך המים לתהום

מדגישה את תוצאת המעשה, השפעת הניסוך על התהום. קשר נוסף, שאותו אני מבקש להציע כאן, בין הניסוך לבין התהום נוצר מן ההקבלה בין פרטי העבודה של ניסוך המים לבין שלביה השונים של בריאת העולם, לפי המתואר בפרק ב בספר בראשית. רעיון זה משתלב בתפיסת חג הסוכות כמגלם את לידתו המחודשת של העולם הטבעי.

א. מי אחרית הימים

וַיֵּשְׁבֵנִי אֵל פֶּתַח הַבַּיִת וְהִנֵּה מַיִם יֹצְאִים מִתַּחַת מַפְתַּן הַבַּיִת קְדִימָה כִּי פָנֵי הַבַּיִת קְדִימִים וְהַמַּיִם יֵרְדִים מִתַּחַת מַפְתַּן הַבַּיִת הַיְמָנִית מִנְּגִב לַמּוֹבֵחַ...⁴ וַיֹּאמֶר אֵלַי הָרֵאִיתָ בֶּן אָדָם וַיֹּלְכֵנִי וַיֵּשְׁבֵנִי שְׁפַת הַנְּחָל. בְּשׁוֹבֵנִי וְהִנֵּה אֵל שְׁפַת הַנְּחָל עֵץ רַב מְאֹד מִזֶּה וּמִזֶּה. וַיֹּאמֶר אֵלַי הַמַּיִם הָאֵלֶּה יוֹצְאִים אֶל הַגְּלִילָה הַקְּדֻמוֹנָה וַיֵּרְדוּ עַל הָעֲרֶבָה וּבָאוּ הַיְמָה אֶל הַיְמָה הַמוֹצְאִים וְנִרְפוּ הַמַּיִם. וְהָיָה כָּל נֶפֶשׁ חַיָּה אֲשֶׁר יִשְׂרָץ אֵל כָּל אֲשֶׁר יָבוֹא שָׁם נִחְלִים יַחֲיֶה וְהָיָה הַדְּגָה רַבָּה מְאֹד כִּי בָאוּ שָׁמָּה הַמַּיִם הָאֵלֶּה וַיִּרְפְּאוּ וַחַי כָּל אֲשֶׁר יָבוֹא שָׁמָּה הַנְּחָל. וְהָיָה עֲמֻדוֹ עָלָיו הַנְּגִים מֵעֵין גְּדִי וְעַד עֵין עֲגָלִים מִשְׁטוֹחַ לַחֲרָמִים יִהְיוּ לְמִינֵה תִהְיֶה דְגָתָם כְּדָגַת הַיָּם הַגְּדוֹל רַבָּה מְאֹד. בְּצִאֲתָיו וּגְבָאָיו וְלֹא יִרְפְּאוּ לְמַלַּח גַּתְנוּ. וְעַל הַנְּחָל יַעֲלֶה עַל שְׁפַתוֹ מִזֶּה וּמִזֶּה כָּל עֵץ מֵאֲכָל לֹא יָבוֹל עֲלֵהוּ וְלֹא יִתֵּם פִּרְיוֹ לְחֻדְשָׁיו יִבְכֹּר כִּי מִיָּמֵינוּ מִן הַמִּקְדָּשׁ הַמֶּה יוֹצְאִים וְהָיָה פִּרְיוֹ לְמֵאֲכָל וְעֲלֵהוּ לְתִרְוָפָה.

(יחזקאל מז:א-יב)

1. חזרה לגן עדן

אחד המוטיבים המרכזיים בחזון יחזקאל הוא תיקון העולם, חידוש פוריותו והתמלאותו בחיים, דגים וצמחייה. החזון רווי באסוציאציות לסיפור הבריאה ולגן עדן.⁵

בסיפור גן העדן מתוארים באריכות הנהרות היוצאים מעדן לגן, ומשם לכל העולם.

וְנָהָר יֵצֵא מֵעֵדֶן לְהִשְׁקוֹת אֶת הָאָרֶץ וּמִשָּׁם יִפְרָד וְהָיָה לְאַרְבָּעָה
רְאשִׁים...

(בראשית ב:10)

נבואת יחזקאל פותחת אף היא בתיאור המים היוצאים מן המקדש. בהמשך הפסוקים בבראשית וביחזקאל מפורטים המקומות שאליהם מגיעים המים. שני התיאורים דומים זה לזה לא רק בעצם נביעת המים אלא גם במקור הנביעה: ביחזקאל נובעים המים ממזרח: "מתחת מפתן הפת קדימה פי פני הפת קדים..." (יחזקאל מז:א). אף הכניסה אל גן העדן היא ממזרחו, לפי המשך הסיפור⁶ –

וַיֵּשְׁבֵן מִקֶּדֶם לְגַן עֵדֶן אֶת הַכְּרָבִים וְאֶת לֵהַט הַחֶרֶב הַמַּתְהַפֶּכֶת
לְשֹׂמֵר אֶת דְּרַךְ עֵץ הַחַיִּים.

(בראשית ג:כד)⁷

ההשוואה בין המקדש לגן עדן העוברת באמצעות הנחל נרמזת בפסוק מתהלים:

יְרוּגֵן מִדְּשֵׁן בֵּיתְךָ וְנַחַל עֲדִינֶיךָ תִּשְׁקֶם.

(תהלים לו:ט)

דימוי המקדש לגן עדן ממשיך מוטיב המופיע כבר בתורה ביחס למשכן,⁸ בספר מלכים ביחס למקדש שלמה⁹ ובספר יחזקאל.¹⁰ מפרקים אלו בתנ"ך עולה כי המקדש עצמו נחשב כגן עדן. על פי נבואתנו, פרק מז ביחזקאל, המים היוצאים מן המקדש מפרים גם את העולם כולו, והופכים אף אותו לגן עדן. דומים הם להשקיית העולם בראשיתו –

וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ וְהִשְׁקָה אֶת כָּל פְּנֵי הָאֲדָמָה.

(בראשית ב:11)

המים הללו מפרים את הבריאה כולה. עצי הפרי שביחזקאל מזכירים את עצי גן עדן. ביחזקאל נאמר:

והנה אל שפת הנחל עץ רב מאד... ועל הנחל יעלה על שפתו
מזה ומזה כל עץ מאכל.

(יחזקאל מז:ז, יב)

ובבראשית –

ויצמח ה' אלהים מן האדמה כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל.

(בראשית ב:ט)

המים שעליהם מנבא יחזקאל מתקנים את מימות העולם, ומחזירים אותם למצב הראשוני שבו היו בעת הבריאה:
ובאו הימה אל הימה המוצאים ונרפו המים.

(יחזקאל, מז:ח)

סימן אחר לחיוניותם של המים הם הדגים. ביחזקאל –

והיה הדגה רבה מאד כי באו שמה המים האלה וירפאו וחי כל
אשר יבוא שמה הנחל,

(שם, ט)

ובבראשית –

ישרצו המים שרץ נפש חיה.

(בראשית א:כ)

סגולתם המיוחדת של המים שראה יחזקאל בחזונו מיוחסת למקום
נביעתם:

כי מימיו מן המקדש המה יוצאים.

(יחזקאל מז:יב)

המים הנובעים מן המקדש, שהוא עצמו דמוי גן עדן, משפיעים מברכת
עדן אל העולם כולו.

2. חזרה לבריאת העולם

נבואת אחרית הימים של זכריה מהדהדת לבריאת העולם מזווית שונה במקצת:

הַיּוֹם יוֹם בָּא לַה'... וְעָמְדוּ רַגְלָיו בַּיּוֹם הַהוּא עַל הַר הַזֹּתִים אֲשֶׁר עַל פְּנֵי יְרוּשָׁלַם מִקֶּדֶם וּנְבָקַע הַר הַזֹּתִים מִחֲצִיּוֹ מִזְרָחָה וְיָמָה גֵּיא גְדוֹלָה מְאֹד וּמִשׁ חֲצִי הָהָר צְפוֹנָה וְחֲצִיּוֹ נִגְבָּה... וּבָא ה' אֱלֹהֵי כָל קְדוֹשִׁים עִמָּךְ. וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא לֹא יִהְיֶה אֹר וְיִהְיֶה לַעֲרֵב יוֹם אֶחָד הוּא יִנְדַע לַה' לֹא יוֹם וְלֹא לַיְלָה וְהָיָה לַעֲרֵב יִהְיֶה אֹר. וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא יֵצְאוּ מֵיַם תַּיִם מִירוּשָׁלַם חֲצִיָּם אֶל הַיָּם הַקָּדְמוֹנִי וְחֲצִיָּם אֶל הַיָּם הָאֲחֵרוֹן בְּקִיץ וּבַחֶרֶף יִהְיֶה. וְהָיָה ה' לְמֶלֶךְ עַל כָּל הָאָרֶץ בַּיּוֹם הַהוּא יִהְיֶה ה' אֶחָד וְשִׁמוֹ אֶחָד. וְהָיָה כָּל הַנּוֹתֵר מִכָּל הַגּוֹיִם הַבָּאִים עַל יְרוּשָׁלַם וְעָלוּ מִדֵּי שָׁנָה בְּשָׁנָה לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְמֶלֶךְ ה' צְבָאוֹת וְלַחַג אֶת חַג הַסְּכּוֹת. וְהָיָה אֲשֶׁר לֹא יַעֲלֶה מֵאֵת מִשְׁפַּחַת הָאָרֶץ אֶל יְרוּשָׁלַם לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְמֶלֶךְ ה' צְבָאוֹת וְלֹא עֲלִיהֶם יִהְיֶה הַגֶּשֶׁם. וְאִם מִשְׁפַּחַת מִצְרַיִם לֹא תַעֲלֶה וְלֹא בָּאָה וְלֹא עֲלִיהֶם תִּהְיֶה הַמַּגָּפָה אֲשֶׁר יִגַּף ה' אֶת הַגּוֹיִם אֲשֶׁר לֹא יַעֲלוּ לַחַג אֶת חַג הַסְּכּוֹת.

(זכריה יד:א, ד-יא, טז-יח)

המים היוצאים מירושלים מהווים חלק מנבואה מפורטת שניבא זכריה, שבה בולטים מוטיבים אפוקליפטיים שונים. בתיאורי קץ הימים משתמש זכריה ביסודות מבריאת העולם:¹¹

וְהָיָה יוֹם אֶחָד הוּא יִנְדַע לַה' לֹא יוֹם וְלֹא לַיְלָה וְהָיָה לַעֲרֵב יִהְיֶה אֹר.

(זכריה יד:1)

ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור. וירא אלהים את האור כי טוב ויבדל אלהים בין האור ובין החשך. ויקרא אלהים לאור יום ולחשך קרא לילה ויהי ערב ויהי בקר יום אחד.

(בראשית א:ג-ה)

מיד לאחר האירועים הללו מתוארת נביעת המים מירושלים (ח). המים, כאמור, הם מרכיב מרכזי בתהליך הבריאה כבר בפרק א בבראשית. מיד אחרי ההבדלה בין היום והלילה מסופר:

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי רְקִיעַ בְּתוֹךְ הַמַּיִם וַיְהִי מִבְדִּיל בֵּין מַיִם לְמַיִם.

(בראשית א:1)

התפצלות המים היוצאים מירושלים לשניים, "חֲצָיִם אֶל הַיָּם הַקָּדְמוֹנִי וְחֲצָיִם אֶל הַיָּם הָאַחֲרוֹן" (זכריה יד:ח) מזכירה את הבדלת המים מבראשית.¹²

תפקיד המים בנבואות מקביל לתפקיד המים בתיאורי בריאת העולם בפרקים א ו-ב בבראשית. כמו בנבואות יחזקאל, אף בפרק ב בבראשית מהווים המים מקור הפוריות שבעולם. ההשקיה הראשונה של פני האדמה היא המאפשרת את יצירת האדם ואת הצמחת עצי המאכל.¹³ נבואת זכריה מקבילה לסיפור הבריאה המופיע בפרק א בבראשית, שבו המים הם החומר היסודי, ההיולי, ומתחתיהם נחשף והולך העולם.¹⁴

יחזקאל וזכריה מבשרים איפוא על הופעה עתידית של המים, שבהם ישוחררו תהליכי בריאת העולם. כבר בתורה באים המים כחלק מבריאתו המחודשת של העולם – בסיפור המבול. במסגרת סיפור המבול ממלאים המים תפקיד כפול: הם מי הרס והשחתה, מצד אחד, ומצד שני, הם נושאים תפקיד של בריאה מחודשת. בתחילתו חוזרים המים ומכסים את האדמה כמו בראשית הבריאה, ולבסוף שבים המים למקומם ומגלים את הארץ, כדי לאפשר לכל החיים ששרדו בתיבה לשוב למקומם, וכדי לחדש את ברכת "וּפְרוּ וְרָבוּ" (בראשית ח:יז).¹⁵

3. הסימבוליקה של המים

אליאדה בחן בתרבויות רבות את הסימבוליקה של המים. עבודתו חשובה לנו משתי סיבות: ראשית, הוא מראה את בסיסותם של המוטיבים העולים ביחס למים, החוזרים בתרבויות מגוונות ובתקופות שונות. בנוסף לכך, הוא מעלה הצעה חשובה ביחס למשמעות הקוסמולוגית של המים. בהיעדר הצורה של המים רואה אליאדה את

המפתח להבנת תפקידם בתהליכי הבריאה. על פי רעיון זה ניתן להבין גם את התופעות שהעלינו כאן מן המקראות, כגון תפקידיהם של המים בפרק א בבראשית וכן במבול, שהרי אין בהבנת המים כסמל של פוריות בלבד כדי להציע הסבר מספק לתפקידים אלו.

המים הם היסוד של כל גילוי קוסמי, הם העיקרון של הבלתי נפרד, הקולטים את כל הזרעים והנבטים. המים מסמלים את החומר ההיולי שכל הצורות נולדו ממנו, והכל שב אליו, על ידי נסיגה או בעקבות אסון. המים היו בראשית, הם חוזרים בסופו של כל מחזור היסטורי או קוסמי... המים ממלאים תפקיד זהה בקוסמוגוניה, במיתוס, בטקסים, באיקונוגרפיה. בלא כל קשר למבנה המכלול התרבותי, הם קודמים לכל צורה ותומכים בכל הבריאה. בטבילה במים מסמלים את הנסיגה אל חוסר הצורות, ההתחדשות הגמורה, הולדת חדשה, כי טבילה היא שוות ערך להתפוררות של הצורות, להשתלבות בחסר הצורה של הקדם קיום. היציאה מן המים כוללת את ההתחדשות, הן משום שלאחר ההתפוררות באה 'הולדת חדשה' והן משום שהטבילה מפרה ומגבירה את פוטנציאל החיים והבריאה.

(אליאדה, תבניות, עמ' 122)

4. מי אחרית הימים בתוספתא

נפנה לתוספתא הפותחת בדברי המשנה וממשיכה בדרשת הנבואה שבפרק מז ביחזקאל.

ג למה נקרא שמו שער המים? שבו מכניסין צלוחית של מים של ניסוך בחג. ר' ליעזר בן יעקב אומ' בו מים מפכין. מלמד שמפככין ויוצאין כמי הפך הזה ועתידין להיות יוצאין מתחת מפתן הבית. וכן הוא אומר בצאת האיש קדים וקו בידו וימד אלף באמה ויעברני במים מי אפסים מלמד שאד' עוב' במים עד כרסוליו. וימד אלף ויעברני במים מים ברכים מלמד שאדם עובר במים עד ברכיו.¹⁶

ה ...דבר אחר, מים ברכים שמתברכין והולכין.¹⁷

ז ...ואומר ביום ההוא יצאו מים חיים מירושלם (זכריה יד:ח).

ט ... יכול יתערבו במי מעיינות אחרות. תלמוד לומר בַּיּוֹם
 הַהוּא יְהִי מְקוֹר נִפְתָּח וְגו' (שם יג:א) מקור אחד הוא לחטאת
 ולנדה. לאן הולכין? – לים הגדול לימה של טבריה ולימה של
 סדום כדי לרפות את מימן, שנאמר וַיֹּאמֶר אֱלֹהֵי הַמַּיִם הָאֵלֶּה
 יוֹצְאִים אֶל הַגְּלִילָה הַקְּדָמוֹנָה וַיִּרְדּוּ עַל הָעֶרְבָה וּבָאוּ הַיָּמָה אֶל
 הַיָּמָה הַמוֹצְאִים וְנִרְפּוּ הַמַּיִם (יחזקאל מז:ח). הַמַּיִם הָאֵלֶּה יוֹצְאִים
 אֶל הַגְּלִילָה הַקְּדָמוֹנָה – זה ימה של סדום. וַיִּרְדּוּ עַל הָעֶרְבָה – זה
 ימה של טבריה. וּבָאוּ הַיָּמָה אֶל הַיָּמָה הַמוֹצְאִים וְנִרְפּוּ הַמַּיִם – זה
 הים הגדול. ואומר וְהָיָה כָּל נֶפֶשׁ חַיָּה אֲשֶׁר יִשְׁרָץ אֶל כָּל אֲשֶׁר
 יָבוֹא שָׁם נַחְלִים יִחַיָּה וְהָיָה הַדְּגָה רַבָּה מְאֹד כִּי בָאוּ שָׁמָּה הַמַּיִם
 הָאֵלֶּה וַיִּרְפְּאוּ וְחַי כָּל אֲשֶׁר יָבוֹא שָׁמָּה הַנְּחָל (שם ט).
 י ואומר וְהָיָה עֲמָדוֹ עֲלֵיו הַנְּגִים וְגו' בְּצִאתָיו וּגְבָאִיו וְגו' ואו'
 וְעַל הַנְּחָל יַעֲלֶה עַל שְׁפָתָיו וְגו' מלמד שכל מימי בראשית עתידין
 להיות יוצאין כמפי הפך הזה.

(תוספתא סוכה פ"ג)

בתוך הדרשות בפסוקי פרק מז ביחזקאל משתלבות דרשות על פסוקים
 מפרקים יג ויד בזכריה. בשלוש הנבואות יש למים תפקיד מרכזי,
 וכינוסן במחיצה אחת בפרק אחד בתוספתא מעשיר את החזון הנבואי.
 עם צירוף הפסוק מזכריה יג לממד החיים והפריון של יחזקאל,¹⁸
 ולמד האפוקליפטי של נבואת זכריה, נוסף מרכיב של טהרת העולם
 ורמז למשיח ולהחזרת מלכות בית דוד:

בַּיּוֹם הַהוּא יְהִי מְקוֹר נִפְתָּח לְבַיִת דָּוִד וְלִישְׁבֵי יְרוּשָׁלַם לְחַטָּאת
 וּלְנִדְהָ... וְאֵת רוּחַ הַסְּמָאָה אַעֲבִיר מִן הָאֲרֶץ.

(זכריה יב:א-ב)¹⁹

הלכה י מסיימת את החלק המדרשי בתוספתא בפרפרזה על מימרתו של
 ר' אליעזר בן יעקב, ומעניקה לה בתוך כך משמעות קוסמית. באמירה
 "מלמד שכל מימי בראשית עתידין להיות יוצאין כמפי הפך הזה",
 מחזיר הביטוי 'מימי בראשית' את הקורא אל בריאת העולם. זיקת
 המים של אחרית הימים למי בראשית, שנרמזה בספר יחזקאל, מופיעה

בתוספתא במפורש, ומשקפת בזה את פרשנותה של התוספתא לנבואה זו. המונח 'מימי בראשית' או 'מי בראשית' מובא במקורות מדרשיים אחדים, והוא מתייחס בדרך כלל למים שעליהם מסופר בפרקי בריאת העולם: באבות דרבי נתן מציין המונח הזה את המים שנקו אל מקום אחד לשם חשיפת היבשה (בראשית א:ט).²⁰ בבראשית רבה כך מכונים המים שנחלקו לשניים – מים עליונים ומים תחתונים – כשנברא הרקיע (בראשית א:ז).²¹ בירושלמי הם יוצאים מתחת לעץ החיים, ומסתבר שהם מי הנהר היוצא מעדן ומביא חיים לכל העולם, כבשחזור הבריאה בנבואת יחזקאל.²²

המים שלעתיד לבוא דומים למי הבריאה גם בהדרגתיות של התפשטות החיים מנקודה מצומצמת לכל העולם. כבר בפסוקי יחזקאל בולטת ההדרגה של התגברות המים: המים שראשיתם "מי אפסיים" גוברים והופכים ל"מי ברכים", ל"מי מתנים", ולבסוף הם "נחל אשר לא יעבר" (ג-ה). חלק ניכר בדרשת התוספתא (הלכות ו-ז) מוקדש לתיאור ההדרגתיות, המתחילה ב"מפי הפך הזה". התגברותם ההדרגתית של המים מודגשת עוד יותר בדרשת הירושלמי, המשלימה את תיאור מהלך המים מקודש הקודשים ועד למפתן, כהתגברות הדרגתית של מים המתחילים כזרם דקיק ביותר:

תני, [מ]בית קודש הקודשים עד הפרכות כקרני סיליי ובייליי. מן הפרכות עד מזבח הזהב כקרני חגבים. ממזבח הזהב ועד העזרות כחוט של שתי. מן העזרות ועד מפתן הבית כחוט של ערב. מיכן והילך כמפי הפך.

(ירושלמי שקלים פ"ו, נ ע"א)²³

מהלך זה של התפשטות מקביל לתהליך בריאת העולם, שאף הוא מתחיל, לפי מדרשי חז"ל, בנקודה ומתפשט הלאה:²⁴

ואמר רב יהודה אמר רב: בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את העולם, היה מרחיב והולך כשתי פקעיות של שתי, עד שגער בו הקדוש ברוך הוא והעמידו.

(תגיגה יב ע"א)

עוד קודם שהתוספתא מגיעה לתיאור ניסוך המים עצמו, מופיע קטע המתאר את מי הבאר שליוותה את ישראל בלכתם במדבר. נראה שחוליה זו חיונית להבנת החיבור שבין תחילת התוספתא המתארת את מי אחרית הימים, לבין סופה הדין בניסוך המים.

ב. מי הבאר

יא וכך היתה הבאר שהיתה עם ישראל במדבר דומה לסלע מלא כברה מפכפכת ועולה כמפי הפך הזה עולה עמהן להרים ויורדת עמהן לגאיות מקום שישראל שורין היא שורה כנגדן מקום גבוה כנגד פתחו של אהל מועד נשיאי ישראל באין וסובבין אותה במקלותיהן ואומ' עליה את השירה עֲלֵי בָּאֵר עָנּוּ לָהּ, עֲלֵי בָּאֵר עָנּוּ לָהּ (במדבר כא:יז) והן מבעבעין ועולין כעמוד למעלה וכל אחד ואחד מושך במקלו איש לשבטו ואיש למשפחתו, שנאמר בָּאֵר חֲפְרוּהָ שָׂרִים וגו' (שם יח).

יב ומִמֶּתְנֶה נַחְלֵי־אֵל ומִנְחָלֵי־אֵל בְּמוֹת. ומְבֹמֹת הַגֵּיאַ וגו' (שם יט-כ) היא סובבת כל מחנה ישראל ומשקה את כל הישימון, שנאמר וְנִשְׁקְפָה עַל פְּנֵי הַיְשִׁימֹן (שם). והיא נעשית נחלים גדולים, שנאמר וְנַחְלִים יִשְׁטְפוּ (תהלים עח:כ). הן יושבין באיספקאות ובאין זה אצל זה, שנאמר הֲלָכּוּ בְּצִיּוֹת נָהָר (שם קה:מא).

יג העולה דרך ימין עולה דרך ימין, והעולה דרך שמאל עולה דרך שמאל. כן מים שמתמצין הימנה היא נעשית נחל גדול והולכין לים הגדול ומביאין משם כל חמדת העולם, שנאמר זֶה אֲרַבְעִים שָׁנָה ה' אֱלֹהֶיךָ עִמָּךְ לֹא חָסַרְתָּ דְבָר (דברים ב:ז).

(תוספתא סוכה פ"ג)

תיאור הבאר פותח במילים "וכך היתה". באמצעותן מדמה התוספתא את נביעת המים מן הבאר ליציאת המים מתחת מפתן הבית באחרית הימים. בהמשך בונה התוספתא את ההקבלה גם בדרך לשונית,

באמצעות חזרה על המטבע "מפכפכת ועולה כמפי הפך הזה", וגם בדרך תוכנית, בתיאור התפשטות מי הבאר ש"נעשית נחל גדול". מי הבאר "הולכין לים הגדול ומביאין משם כל חמדת העולם". הביטוי "חמדת העולם" מהדהד לתיאור העצים בגן העדן, "כָּל עֵץ נִחְמַד לְמַרְאֵהוּ" (בראשית ב:ט), והוא מזכיר שוב את הממד הקוסמי של "כל מימי בראשית".

במקורות מאוחרים נמצא קשר בין מי הבאר למי העתיד עד כדי זיהוי גמור. בפרקי דר' אליעזר מופיעה דרשה דומה על פסוקי יחזקאל:

ר' פנחס אומר: מי הבאר עתידין לעלות תחת מפתן הבית ומפריני²⁵ ונובעין ויוצאין ונעשין לי"ב נחלים כנגד י"ב שבטים שנאמר וַיִּשְׁבְּנִי אֶל פֶּתַח הַבַּיִת וְהִנֵּה מַיִם יֹצְאִים מִתַּחַת מִפְתַּן הַבַּיִת וְגו'.

(פרקי דרבי אליעזר, פרק נא, עמ' ככד)²⁶

ליברמן, מביא את האגדה, מסיים ואומר:

וברור שלפי אגדה זו המים היוצאים מתחת מפתן הבית היא הבאר שמימיה נעשו י"ב נחלים, ושכן יהא אף לעתיד לבוא.

(ליברמן, תוספתא כפשוטה, סוכה, עמ' 873)²⁷

על זהות הבאר שבתוספתא כותב ליברמן:

ולא נתבאר כאן לאיזו באר כיוונו. ומסתבר שהכוונה לבאר שמימיה עתידין לצאת מתחת מפתן הבית הנ"ל, והיא הבאר שנבראה בערב שבת בין השמשות... וברור שהיתה מסורת אגדה שהיא הבאר שנבראה בין השמשות, היא באר של האבות, היא באר של הגר, היא הבאר במרה, הוא הצור שברפידים, הוא הסלע שבקדש, היא בארה של מרים, שנתגלתה גם בזכותה, היא הבאר שמימיה עתידיים להיות יוצאין מתחת מפתן הבית. ובאר זו היתה מהלכת עמהם במדבר כל ארבעים שנה, אלא שלפעמים היתה נעלמת וחוזרת ומתגלית.

(ליברמן, שם, עמ' 876)²⁸

מי אחרית הימים מייצגים אפוא כוח חיוני ומפרה. לא זו בלבד שהם ממשיכים את הבריאה, אלא שהם מתגלים בנקודות ציון חשובות בהיסטוריה, ונושאים עמם שפע חיים וברכה ממבוע הבריאה לעבר אותן נקודות בתולדותיו של עולם. מים אלו עתידים לשוב ולהתגלות לעתיד לבוא, לעת אחרית הימים, בעצמה יוצאת דופן, ולהשיב את העולם אל תיקונו.²⁹

ג. המים המנוסכים

הקשר שבין ניסוך המים למי אחרית הימים מרומז כבר בדברי ר' אליעזר בן יעקב, מראשוני התנאים שחי בזמן הבית, במשנה מידות פ"ב מ"ו, ואולם לא ברור מן המשנה מהו טיב הקשר. לאחר הדיון של התוספתא במי אחרית הימים ובמי הבאר, נמשך תיאור טקס ניסוך המים. בסוף הדברים מובאת מימרה שיש בה כדי להבהיר את משמעות הקשר בין ניסוך המים לאחרית הימים.

יח אמר ר' עקיבא: אמרה תורה... הביא ניסוך המים בחג, כדי שיתברכו עליך מי גשמים. ואומר וְהָיָה אֲשֶׁר לֹא יַעֲלֶה מֵאֵת מִשְׁפַּחֹת הָאָרֶץ אֶל יְרוּשָׁלַם לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְמֶלֶךְ ה' צְבָאוֹת וְלֹא עֲלִיהֶם יְהִי הַגֶּשֶׁם. וְאִם מִשְׁפַּחַת מִצְרַיִם לֹא תַעֲלֶה וְלֹא בָּאָה וְלֹא עֲלִיהֶם... (זכריה יד:יז-יח).

(תוספתא סוכה פ"ג)

שוב מופיע באותו פרק בתוספתא ציטוט מפרק יד בזכריה, והפעם לא בקשר למים שלעתיד לבוא, אלא ביחס למי ההווה. אכן, ההקשר המקורי של הפסוק הוא תיאור העונש שיוטל על העמים שלא יבואו באחרית הימים לחוג את חג הסוכות במקדש. ואולם, ציטוטו של הפסוק העוסק בחג הסוכות של העתיד כאן מובא לשם ביאור משמעות ניסוך המים בהווה.³⁰

על פי רבי עקיבא, המים המנוסכים על המזבח בחג הסוכות נועדו להשפיע מים וחיים לעולם כולו דרך המקדש, בדומה להשפעתם של המים העתידים לצאת מתחת למפתן הבית, לפי נבואת יחזקאל.

דברי רבי עקיבא מבהירים את הצמדת הסבר השם 'שער המים' המתייחס לניסוך המים, לבין ההסבר המוצע על ידי ר' אליעזר בן יעקב, המתייחס ליציאת מי העתיד מן המקדש דרך אותו שער במשנה מידות פ"ב מ"ו.³¹ ניסוך המים יביא את ברכת הגשמים לשנה שבפתחה המנסכים מצויים, ובעתיד תשפיע נביעת המים מהמקדש פוריות על העולם כולו.

זווית נוספת להסתכלות על הצד המשותף לניסוך המים ולמי אחרית הימים עולה מתוך עיון חוזר בביטוי 'מימי בראשית', המובא בתוספתא בהקשר של מי אחרית הימים. מלבד אזכור זה, חוזר המונח הזה בתוספתא פעמיים, ובשני המקומות השימוש במונח 'מימי בראשית' נעשה תוך הזכרת מי השילוח, שממנו שואבים מים לשם הניסוך:³²

אם היה שרץ בידו של אחד, אפילו טובל בשילוח ובכל מימי בראשית אינו טוהיר לעולם.

(תוספתא תענית פ"א ה"ח)

וכן היה ר' יהודה אומר: יורדת הצלמון אסורה, מפני שכיזבה בשעת פולמוס. אמרו לו: כל מימי בראשית כיזבו בשעת פלמוס שילוח היה נמלה מהלכת בו.

(תוספתא פרה פ"ט ה"ב)

במקור האחרון, הדין במעיינות שמימיהם כשרים לאפר פרה, מובא הסיפור על מי השילוח, שיבשו, עד שנמלה יכלה להלך במקומם, כראיה לכך ששום מעיין אינו חסין כנגד עת יובש, וכל מימי בראשית עוללים להתייבש בשעת בצורת.³³ בשני המקורות נסמכים זה לזה מימי בראשית ומי השילוח, ויש בכך כדי להעיד על ההקבלה ביניהם. הקשר בין השילוח לבריאת העולם עולה גם מן העובדה שמעיין השילוח בא מהגיהון,³⁴ שהוא גם שמו של אחד מארבעת הנהרות היוצאים מגן עדן (בראשית ב:יג). לוינסון מניח כי בימי קדם זיהו בין

הגיחון של ירושלים לבין הגיחון של גן עדן.³⁵ לענייננו נראה, שחיבור הדברים מבסס את התודעה בדבר כוחו המיוחד של מעיין השילוח, ואת הקשר בינו לבין מי בראשית.

זיקת מי אחרית הימים למי השילוח עולה גם מזכריה יג:א. לפי תיאורו, יהיה למים שיצאו באחרית הימים כוח מטהר מיוחד "לחטאת ולנדה". מן השילוח היו שואבים מי חטאת,³⁶ שכן למימיו מיוחסת סגולה של טהרה ותיקון שאין שני להם.³⁷

למי השילוח מיוחסות אפוא אותן תכונות של טיהור כמו אלו שיוחסו למי בראשית המקוריים של גן העדן. באחרית הימים יצאו שוב המים מאותו מקור עצמו לעולם. מקבילתם של המים הללו בהווה היא המים המנוסכים על גבי המזבח, מתוך שאיפתנו לסמל בכך את מעשה הבאת החיים לעולם כולו, על ידי ירידת הגשמים.

ד. מי תהום

לפי אחת השיטות בתוספתא סוכה, המים שנוסכו על המזבח יורדים אל התהום:

טו הן יורדין לשית ומנקין אותו ונבלעין בתוכו, שנאמר בַּקֶּדֶשׁ הַסֶּךָ (במדבר כח:ז), שעשה לו המקום שייבלע בקדושה. ר' יוסה אומר: שית היה נקוב לתהום, שנאמר אֲשִׁירָה נָא לַיְדִי וְגו' וַיִּצְעָקוּ וַיִּסְקָלְהוּ וַיִּשְׁעָהוּ שָׂרָק וַיִּבֶן מִגְדָּל בְּתוֹכֹוּ (ישעיהו ה:א-ב) – זה היכל, יָקֵב תִּצָּב בוֹ (שם) – זה מזבח, וְגַם יָקֵב תִּצָּב – זה השית.

(תוספתא סוכה פ"ג)

התהום נזכרת בבריאת העולם (בבראשית א:ב), ושוב בתיאור המבול (שם ז:א; ח:ב). כפי שכבר ראינו שם היא משתלבת בתיאור הרס הבריאה ולאחר מכן – בתיאור כינונה מחדש. על מרבית המקורות העוסקים במשמעותה של התהום עמדו פטאי ורובינשטיין.³⁸

ר' יהודה אומר: פעם אחת בכל חודש סילתיות עולין מן התהומות להשקות פני כל הארץ, שנאמר וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ וְהִשְׁקָה אֶת כָּל פְּנֵי הָאֲדָמָה (בראשית ב:ו).

(פרקי דרבי אליעזר פ"ה, יב ע"ב-יג ע"א)

לפי ר' יהודה, עלו המים בבריאת העולם מן התהום,³⁹ ומתוך כך אנו למדים כי אף מקורם של מי גשמי ההווה, החוזרים עם כל המטרה על בריאת העולם, הוא התהום. בתלמוד הבבלי מבואר שפעולת ניסוך המים משפיעה על התהום:

אמר רבי אלעזר: כשמנסכין את המים בחג, תהום אומר לחבירו: אבע מימין! קול שני ריעים אני שומע, שנאמר תְּהוֹם אֶל תְּהוֹם קוֹרֵא לְקוֹל צְנוּרֶיךָ וְגו' (תהלים מב:ח).

(תענית כה ע"ב)

לפי רבי אלעזר, ממוקם התהום תחת המקדש. ניסוך המים מעורר את התהום, מקור המים, להשפיע מטובו על העולם, הן באמצעות המעיינות הנובעים מן הארץ, והן באמצעות העננים המורידים גשם מעל.

השית הנזכר באותה התוספתא, שדרכו יורדים המים לתהום, מזומן לתפקידו מאז בריאת העולם.

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: שיתין מששת ימי בראשית נבראו, שנאמר תְּמוּקֵי יִרְכִיךָ כְּמוֹ תְּלָאִים מַעֲשֶׂה יְדֵי אָמֶן (שיר השירים ז:ב). תְּמוּקֵי יִרְכִיךָ – אלו השיתין, כְּמוֹ תְּלָאִים – שמחוללין ויורדין עד התהום, מַעֲשֶׂה יְדֵי אָמֶן – זו מעשה ידי אומנותו של הקדוש ברוך הוא. תנא דבי רבי ישמעאל: בְּרָאשִׁית – אל תיקרי בראשית אלא ברא שית.

(סוכה מט ע"א)

שתי דרשות לפנינו. לפי ר' יוחנן, השיתין קיימים מאז בריאת העולם. ר' ישמעאל מקדים אותם, ורואה רמז לבריאת השיתין כבר במלה הראשונה בתורה. החיבור שבין המזבח והתהום, המאפשר את חידוש

הבריאה, מוכן כבר מאז, ומעשה ניסוך המים הוא מימוש התכנית האלוהית לחידוש הבריאה בכל שנה.⁴⁰

הרעיון שניסוך המים תוכנן כבר מעת הבריאה מפורש בבבלי:

דאמר רב נחמן: ⁴¹ מצוה חשובה היא ובאה מששת ימי בראשית.⁴²

(סוכה נ ע"ב)

מהעיון בתוספתא ובמקורות חז"ל נוספים עולה שיציאת המים מירושלים באחרית הימים (המתוארת בנבואות) משחזרת את בריאת העולם, וגם המעשה החוזר ונשנה מדי שנה של ניסוך המים על גבי המזבח, שמטרתו להביא מים וחיים לעולם, חוזר אל אותו סיפור תשתית. בתוספתא מובלעת תפיסה מחזורית; יציאת המים להפרות ולתקן את העולם אינה אירוע חד-פעמי. זוהי שרשרת אירועים החוזרים בזמנים שונים במשמעות דומה. כשם שבאחרית הימים תתחדש הבריאה, ככתוב בנבואת יחזקאל, אף בהיות ישראל במדבר בקעו מים כאלה מן הבאר שהתגלגלה עם ישראל, וככל הנראה גם במקומות רבים אחרים בקעו מי בריאה אלו. כך אפשר לראות את טקס ניסוך המים במקדש כחוליה באותה שרשרת, המחברת אותו עם העבר הקדום ועם העתיד המשיחי.

מדרש תהלים מציג בבירור את ניסוך המים כחיבור ההווה המקדשי עם העבר והעתיד, לפי אותו משולש שהיווה שלדו של פרק ג בתוספתא: באר – ניסוך המים – אחרית הימים:

אמר להם הקב"ה: תנו לי משלי, ממה שקדמתי לכם בעולם הזה, ואני אגמול לכם לעולם הבא. נסכו לפני מים בחג, וכבר קדמתי לכם – עָלֵי בָּאָר עָנּוּ לָהּ (במדבר כא:יז), ואני פורע לכם לעולם הבא – יִשְׁפּוּ הַהָרִים עֵסִים⁴³ (יואל ד:יח).

(מדרש תהלים יג)

מול המקורות הרבים העוסקים במי התהום וזיקת המזבח להם, ניתן להבחין גם בגישה אנטי-מיתית בחז"ל, גישה המרוקנת מהשיתין את משמעותם הקוסמית:

...ר' ליעזר בי ר' צדוק אומר: לול קטן היה בין האולם ולמזבח למערבו של כבש. אחת לשבעים שנה פרחי כהונה יורדין לשם ומלקטין משם יין קרוש כעייגולי דבילה, מעלין ושורפין אותו בקדושה.

(תוספתא סוכה פ"ג הט"ו)⁴⁴

ג' רובינשטיין עמד על המחלוקות המשמעותיות ביחס לשאלה כיצד מביא ניסוך המים את הגשם. הוא מבחין בין המקורות המעניקים למים כוח מאגי מתוך תפיסת עולם מיתית, המשקפים לדעתו, את המשמעות המקורית של הטקס,⁴⁵ לבין תפיסתו של רבי עקיבא בתוספתא, האומר שבזכות ניסוך המים ה' מברך את העולם בגשם:

אמר ר' עקיבא: אמרה תורה... הביא ניסוך המים בחג כדי שיתברכו עליך מי גשמים.

(תוספתא סוכה פ"ג הי"ח)⁴⁶

בפרקים הקודמים ראינו כי ר' עקיבא מייצג את התפיסה המיסטית, ביחס למצוות ארבעת המינים וסוכה. כאן ר' עקיבא הוא המנטרל את התפיסה המאגית לניסוך המים. מיסטיקה ומאגיה שתי תופעות הן – בדרך כלל מציין המונח מיסטיקה חוויה פנימית ואינטנסיווית של המציאות הדתית העליונה (כגון האלוהות)... (ורבלובסקי, "מיסטיקה")

ואילו המאגיה היא –

ניצול או הפעלה בידי אדם של כוחות המוחזקים על-טבעיים או לא-טבעיים.

(אריאל, "מגיה")

ייתכן שדווקא רבי עקיבא, המיסטיקן שחש את נוכחותו הממשית של האל בחג הסוכות, הוא המתנגד לתפיסה המאגית, מכיוון שהיא נראית כמכאנית וכמוציאה מידי של הקדוש ברוך הוא את כוח הפעולה בניסוך המים.⁴⁷

ה. מי ערן

ניסוך המים כיצד? צלוחית של זהב מחזקת שלשת לוגים היה ממלא מן השילוח. הגיעו לשער המים, תקעו והריעו ותקעו. עלה בכבש ופנה לשמאלו, שני ספלים של כסף היו שם. רבי יהודה אומר: של סיד היו, אלא שהיו מושריין פניהם מפני היין ומנוקבין כמין שני חוטמין דקין, אחד מעובה ואחד דק, כדי שיהו שניהם כלין בבת אחת. מערבי – של מים, מזרחי – של יין. עירה של מים לתוך של יין, ושל יין לתוך של מים – יצא. רבי יהודה אומר: בלוג היה מנסך כל שמונה. ולמנסך אומרים לו: הגבה ירך! שפעם אחת ניסך אחד על גבי רגליו, ורגמוהו כל העם באתרוגיהן.

(משנה סוכה פ"ד מ"ט)

עד עתה נדונה משמעותם של המים המנוסכים כחלק מן המערכת הרחבה של נביעת המים בעולם. עתה נבחן כיצד המוטיבים הללו חוזרים ומופיעים בעיצוב פרטי המעשה של ניסוך המים. בתיאור בריאת העולם מופיעים הפסוקים הבאים:

וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ וְהִשְׁקָה אֶת כָּל פְּנֵי הָאֲדָמָה. וַיֵּיצֵר ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָר מִן הָאֲדָמָה וַיִּפֹּחַ בְּאַפָּיו נְשָׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה. וַיִּטַּע ה' אֱלֹהִים גֶּן בְּעֵדֶן מִקְדָּם וַיִּשֶׂם שֵׁם אֶת הָאָדָם אֲשֶׁר יָצָר. וַיִּצְמַח ה' אֱלֹהִים מִן הָאֲדָמָה כָּל עֵץ נְחֻמָּד לְמַרְאֵה וְטוֹב לְמֵאֲכָל וְעֵץ הַחַיִּים בְּתוֹךְ הֶגֶן וְעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרָע. וַנְהַר יָצָא מִעֵדֶן לְהִשְׁקוֹת אֶת הֶגֶן וּמִשָּׁם יָפְרָד וְהָיָה לְאַרְבָּעָה רְאשִׁים.

(בראשית ב:ו-י)

נבחן הקבלות בין הפסוקים הללו לבין ניסוך המים:

וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ –

שתי פעולות עיקריות בטקס ניסוך המים: שאיבת המים מן השילוח וניסוכם על המזבח. המים שנוסחו על גבי המזבח נשאבו מתוך מעיין,

כלומר אלו הם מי תהום ביסודם, ובכך הם מקבילים למי האד שעלו מתוך האדמה. כפי שראינו, אף המעיין המסוים, השילוח, רווי קשרים למי בראשית ולמי גן עדן.

וְהִשְׁקָה אֶת כָּל פְּנֵי הָאֲדָמָה –

הפעולה השנייה היא ניסוחם של המים על המזבח. פטאי מציג שהמזבח מייצג בהקשר זה את האדמה הצמאה למים.⁴⁸ חזיון לכך אפשר למצוא בדברי הכתוב עצמו: "מִזְבַּח אֲדָמָה תַעֲשֶׂה לִּי" (שמות כ:כ), המתפרש בחז"ל כחיוב לעשותו מחובר לאדמה, או מלא באדמה.⁴⁹ כלומר כבר בכתובים נרמזת הצעה זו, שהמזבח מייצג את הארץ כולה, ולמעשה מהווה מיקרוקוסמוס שלה.⁵⁰

על פי מקורות חז"ליים, עומד המזבח במקום שבו ירד הגשם הראשון על הארץ, שהרי האדם, לפי חלק מן הדעות, נברא ממקום המזבח:

מִן הָאֲדָמָה (בראשית ב:ז) – ר' ברכיה ור' חלבו בשם ר' שמואל הזקן: ממקום כפרתו נברא, היך מה דאת אמר מִזְבַּח אֲדָמָה תַעֲשֶׂה לִּי (שמות כ:כ). אמר הקב"ה: הריני בורא ממקום כפרתו, והלוי יעמוד.

(בראשית רבה יד, ח, עמ' 132)⁵¹

ומאדמתו של מקום זה עלה האד, כפי שנראה מן המקור הבא:
אמר ר' יוסי בן קצרתה: כאשר הוּוּ שהיא משקשת עיסתה במים ומגבהת חלתה מבינתיים, כך בתחילה וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאֲרֶץ (בראשית ב:ו), ואחר כך וַיִּצַר ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָן מִן הָאֲדָמָה (שם, ז).

(בראשית רבה יד, א, עמ' 126)

לפי המדרש, הקדוש ברוך הוא השתמש באד כדי לברוא את האדם. נמצאנו למדים שמקום לחלוח האדמה באד בעת הבריאה הוא מקום המזבח.⁵² במקום האד הקדמון, שהרטיב את האדמה, מנסכים בחג הסוכות מים על מזבח האדמה.

ר' אליעזר דן במועד ירידת הגשם הראשון בעולם. מאותו דיון משתמע כי הבריאה היתה בזמן רביעה, כלומר בזמן ירידת גשמים. עליית האד מן האדמה נדרשת כירידת הגשמים, ומתוך כך לומד התנא כי היה זה בחודש תשרי.

תניא, רבי אליעזר אומר: מנין שבתשרי נברא העולם? – שנאמר ויאמר אלהים תדשא הארץ דשא עשב מזריע זרע עץ פרי (בראשית א:יא). איהו חדש שהארץ מוציאה דשאים, ואילן מלא פירות? – הוי אומר זה תשרי, ואותו הפרק זמן רביעה היתה, וירדו גשמים וצימחו, שנאמר וְאֵד נִצְלָה מִן הָאָרֶץ (שם ב:ו).
(ראש השנה יא ע"א)

לדעת ר' אליעזר, עליית האד וירידת הגשם משוחזרות מדי שנה בעונה שבה השקה האד המקורי את פני האדמה. מכאן הוא למד שהעולם נברא בתשרי. דבריו מתייחסים אל חודש תשרי ולא אל תאריך מסוים בו, ואכן ימות הגשמים מתחילים בסוכות.⁵³ להלן ארחיב ביחס לביטויים נוספים הרואים בחג הסוכות את תחילת השנה.⁵⁴

וַיִּצְמַח ה' אֱלֹהִים מִן הָאֲדָמָה כָּל עֵץ נִחְמָד לְמִרְאָה וְטוֹב לְמֵאֲכָל...
(בראשית ב:ט) –

אחד המעשים שנעשו במקדש בחג הסוכות, המתואר בפרק ד במשנה סוכה הוא עיטור המזבח בערבות. בחג הסוכות היו זוקפים ערבות בצדי המזבח, והיו מקיפים אותו. בהמשך לאותו מבנה רעיוני שהציג פטאי, שראה במזבח גילום של האדמה, הוא רואה בערבות ייצוג של עולם הצומח המצפה לגשם.⁵⁵

לדעתי, נוכחות הטבע מסמלת לא רק את הציפייה לגשם אלא גם את המטרת המים על הארץ, שכן הקפת המזבח בערבה התקיימה לאחר ניסוך המים. קיימות עדויות לכך שהקפת המזבח לא נעשתה רק בערבות, ושבעת ההקפות היו הנוכחים אווזים בידיהם את כל ארבעת המינים. לפי אחת הדעות המופיעה בתלמוד, היו המקיפים את המזבח אווזים את כל ארבעת המינים בידיהם:

בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת, ואותו היום שבע פעמים...
אתמר רבי אלעזר אומר: בלולב.

(סוכה מג ע"ב)⁵⁶

קיימות מקבילות קדומות יותר לדבר. ספר היובלים מתאר טקס מקביל שביצע אברהם, בהקיפו את המזבח ובידיו ארבעת המינים.⁵⁷ נוכחותם של ארבעת המינים באירוע ההקפה סביב המזבח רמוזה במשנה עצמה, אף שאינה נזכרת במפורש. לאחר התיאור של חיבוט החריות נאמר:

מיד התינוקות שומטין את לולביהן ואוכלין אתרוגיהן.

(משנה סוכה פ"ד מ"ז)⁵⁸

סיום חיבוט חריות הערבה הוא גם סוף זמנה של מצוות ארבעת המינים. כבר ניתן לשמוט את הלולב ולאכול את האתרוג. ובהמשך מסופר –

שפעם אחת ניסך אחד על גבי רגליו ורגמוהו כל העם באתרוגיהן.

(משנה סוכה פ"ד מ"ט)⁵⁹

מכאן ניתן ללמוד כי העם אחזו באתרוגיהם בעת ניסוך המים. בטקס המשחזר את עליית האד והשקייתו יש אפוא ייצוג מגוון ועשיר של הצומח. ארבעת המינים הם מינים שונים של צמחים, המסמלים את העולם המתחדש כבר במקורות תנאיים. בהמשך נראה מקורות מן הספרא ומקורות מדרשיים אחרים, שבהם מזוהה האתרוג עם צפי גן העדן בכלל, ועם עץ הדעת טוב ורע בפרט. בספרא נאמר

פְּרִי עֵץ – את שטעם עצו דומה לפריו, זה אתרוג,

(ספרא אמור טז, ד)

בדומה לעץ הדעת.⁶⁰ נטילת ארבעת המינים מהווה שחזור של מצבו האידיאלי והראשוני של הטבע. בכך משתלבים המינים במוטיב הכללי של שחזור הבריאה, המתבטא בניסוך המים.

וְנָהַר יֵצֵא מֵעֵדֶן לְהִשְׁקוֹת אֶת הַגֶּן וּמִשָּׁם יִפְרֹד וְהָיָה לְאַרְבָּעָה
רְאשִׁים (בראשית ב:י) –

בכל שנה נולד העולם מחדש בתקופת הגשמים. התהליך מתחיל ממרכזו של העולם, מקום המזובת. שם אנו משחזרים את האד שעלה מן הארץ וירד להשקות את כל פני האדמה. בתהליך הדרגתי המקביל לבריאת העולם נמשך השפע מן המזובת לכל העולם על ידי ברכתו של הקב"ה, ובהסתכלות מיתית – על ידי המים היורדים לתהום, ויוצאים ממנו אל פני הארץ כולה. התהליך הזה דומה לנביעתם המדורגת של מי בראשית. בתחילה עלה אד מן האדמה, ומעדן יצא נהר אחד, שנפרד לארבעה ראשים ופיזרו את מימיו לכל העולם כולו.⁶¹ כפי שראינו, היתה ההדרגתיות אחד המאפיינים הבולטים בנבואת אחרית הימים של יחזקאל. כזכור, זרימת מי העתיד מתגברת והולכת, ממי אֶפְסָים עד נחל שלא ניתן לעברו.

ו. בריאה מחודשת

אף על פי שלא מצאנו בחז"ל אמירה מפורשת הרואה בניסוך המים על המזובת שחזור של תהליך הבריאה, רעיון זה עולה ממקורות חז"ל, הרואים בגשם המומטר לעולם גמול על ניסוך המים. המים המנוסכים מהדהדים ללידת העולם, והתהליך של שאיבתם מן השילוח וניסוכם על גבי המזובת מייצג את בריאתו מחדש. המשנה במסכת ראש השנה רואה משמעות קוסמית בחג הסוכות:

בארבעה פרקים העולם נידון... ובחג נידונין על המים.

(משנה ראש השנה פ"א מ"ב)

העולם כולו עומד לדין על מימיו בעת החג. באופן כללי, רואים חז"ל משמעות קוסמית בירידת גשמים. כך עלה מדבריו של ר' אליעזר, שאמר כי הגשם חוזר בכל שנה בתקופה שבה ירד הגשם הראשון לעולם כולו. הגשם, המפריח את העולם בכל שנה, מנכיח שוב את פעולתה של ההמטרה הקמאית.

ביתר שאת בא לידי ביטוי רעיון זה במימרות הבאות ממסכת תענית:

אמר רבי חמא בר חנינא: גדול יום הגשמים כיום שנבראו שמים וארץ...

(תענית ז ע"ב)

...ללמדך שגדול יום הגשמים כיום שנבראו בו שמים וארץ.
(שם ט ע"ב)

גם מההשוואות בין ירידת הגשמים לתחיית המתים עולה אותו רעיון: אמר רב אבהו: גדול יום הגשמים מתחיית המתים...

(תענית ז ע"א)

כשם שתחיית המתים חיים לעולם, כך ירידת גשמים חיים לעולם.
(ירושלמי תענית פ"א, סג ע"ג)⁶²

גשם ותחיית המתים כרוכים יחדיו בדברי רבי יוחנן:
ג' מפתחות בידו של הקב"ה שלא נמסרו ביד שליח. ואלו הן:
מפתח של גשמים, מפתח של חיה ומפתח של תחיית המתים.
(תענית ב ע"א)⁶³

כאן מצטרפת אל תחיית המתים וגשמים – חיה. כל ג' המפתחות קשורים זה לזה: חיה, לידתו הראשונה של האדם, מקבילה לתחייתו לאחר המוות. בהמשך אותו פרק שוב מושווה הגשם ללידה: בשעה שהשמים נעצרין מלהוריד מטר, דומה לאשה שמחבלת ואינה יולדת. והיינו דאמר ריש לקיש משום בר קפרא: נאמרה עצירה בגשמים, ונאמרה עצירה באשה... נאמר לידה באשה, ונאמר לידה בגשמים... נאמר פקידה באשה, ונאמר פקידה בגשמים.

(תענית ח ע"א-ע"ב)

בתחיית האדם המת יש שחזור של לידת הפרט, המיקרוקוסמוס, ובכך היא מקבילה לגשם, המשחזר את בריאת העולם, המאקרוקוסמוס. הורדת הגשמים לעולם, הנקבעת על ידי הקב"ה בחג הסוכות, משמעותה לא רק מתן פרנסה לאדם הפרטי או דאגה לכלכלת הציבור, אלא גם חידוש הבריאה כולה.⁶⁴

באותו פרק זמן בשנה, שבו עלה האד להשקות את האדמה בראשיתה, אנו מקיימים אירוע שבו אנו שבים אל התרחשות מכוננת זו, שבה לראשונה הושקתה היבשה לשם הצמחת חיים.

נסכם את פרטיו של מעשה ניסוך המים:

- (1) המים נשאבים מתוך האדמה.
- (2) מנסכים אותם על גבי המזבח.
- (3) מופיעים עמם צמחים מגוונים.
- (4) ניסוך המים מביא בעקבותיו את הגשם, המפרה את העולם כולו.

כל אחד מן המרכיבים הללו טעון במשמעות: המים – מי השילוח הם, מי בראשית; המזבח בנוי במקום שממנו עלה האד הקדום, והוא מהווה תמצית מרוכזת של האדמה; הצמחים שבהם מלווה המעשה קשורים לעצי גן העדן, ויש בעושר סוגיהם כדי לייצג את הצמחיה כולה. הגשם המומטר לבסוף מחדש את פני האדמה, בדומה לנהרות שיצאו מגן עדן.

ז. בריאה ומשכן, בריאה ומקדש

בתיאורי בניין המשכן והמקדש במקרא⁶⁵ ובמדרשי חז"ל⁶⁶ זרועות הקבלות רבות לסיפור הבריאה. בתלמוד הבבלי הודגש השימוש של האדם בכוחות הבריאה לשם בניית המשכן:

אמר רב יהודה אמר רב: יודע היה בצלאל לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ. כתיב הכא וַיִּמְלֵא אֱתוֹ רוּחַ אֱלֹהִים בְּחֻכְמָהּ בְּתַבּוּנָהּ וּבְדַעַתָּהּ (שמות לה:לא), וכתוב התם ה' בְּחֻכְמָהּ יָסַד אֶרֶץ

פּוֹנֵן שְׁמַיִם בְּתַבּוּנָה (משלי ג:יט) וּכְתִיב בְּדַעְתּוֹ תְּהוֹמוֹת נִבְקָעוּ
(משלי ג:כ).

(ברכות נה ע"א)

כפי שהזכרנו לעיל, קיים הבדל יסודי בין בריאת העולם המקורית, שלשם הצמחתה עלה האד להשקות את פני האדמה, לבין הבריאה המתחדשת על ידי ניסוך המים. בניגוד לבריאה הראשונה, שנוצרה כולה בידי הקב"ה, מתחדש העולם מדי שנה תוך שיתופו של האדם במעשי הבורא. מניחה מרכיביו של ניסוך המים עולה שגם לאחר שתמה בנייתו של המקדש, המשיך המקדש להוות מרכז לפעילות שרושמה ניכר בעולם כולו.

ה. בין ניסוך המים לשמחת בית השואבה

העיון בשמחת בית השואבה הראה כי אין שמחה זו נסובה על המים; ראינו כי חגיגה זו סובבת סביב המקדש. במהלכה משוחזרים יסודות מהאירועים שכוננו את המקדש – מסיפור העלאת הארון על ידי דוד ומחנכות הבית על ידי שלמה. עם זאת, אי אפשר להתעלם מן הזיקה שבין שמחת בית השואבה לניסוך המים – ביחס לשניהם נודעת חשיבות לפסוקים מישעיה יב. פסוקים אלו מהווים את מקורו של השם 'שמחת בית השואבה', והם המגדירים את פרטי המעשים הקשורים לניסוך המים.⁶⁷ רב נחמן, שדבריו מופיעים בתלמוד, קושר בין שני האירועים ומבאר את המושג 'שמחת בית השואבה' כ'שמחת בית חשובה' – ומזהה אותה –

מצוה חשובה היא, ובאה מששת ימי בראשית.

(סוכה נ ע"ב)⁶⁸

שמחת בית השואבה וניסוך המים נחגגים בתהלוכות. בשמחת בית השואבה פונה התהלוכה מן המקדש החוצה, ובניסוך המים – היא

עוברת מן החוץ אל המקדש פנימה. מסתבר שתהלוכת ניסוך המים היא המשך התהלוכה של שמחת בית השואבה.⁶⁹ בפרק על שמחת בית השואבה כבר נדון הקשר בין השנים: בשמחת בית השואבה נחוגה התחדשות המקדש, ובהתחדשות זו משולב ניסוך המים. כאן, לאחר הדיון בניסוך המים כדאי לשוב ולפתח הצעה זו.

1. התהלוכה

בסיום תהלוכת שמחת בית השואבה, היו הכהנים הופכים פניהם כלפי המקדש ואומרים:

אבותינו שהיו במקום הזה – אֶחְיֶיהֶם אֶל הַיְכָל ה' וּפְנֵיהֶם קְדָמָה
וְהָמָּה מִשְׁתַּחֲוִיִּים קְדָמָה לְשֹׁמֵשׁ (יחזקאל ח:טז), ואנו ליה עינינו.
ר' יהודה אומר: היו שונים ואומרים: אנו ליה וליה עינינו.
(משנה סוכה פ"ה מ"ד)

בהצהרה זו מנגידים החוגגים את עצמם כנגד אבותיהם הנזכרים בספר יחזקאל. לפי המסופר שם, בעקבות תועבותיהם של אותם אבות, עזב הקב"ה את המקדש.

בניגוד לאבות שסילקו את השכינה מן המקדש במעשיהם, מבטאים חוגגי שמחת בית השואבה בכלל, והתהלוכה בפרט, את שמחתם של ישראל במקדש ובה' השוכן בו. תהלוכת הבאת המים למקדש היא חלק מן הניגוד הזה.

הכנסת המים אל המקדש וניסוכם על גבי המזבח מהווים ביטוי בפועל להצהרת הכהנים בהווה. במקום הפניית הגב אל המקדש, ופנייה אל עבודה זרה, ממחישה תהלוכת ניסוך המים את מקומו המרכזי של המקדש במצב האידיאלי; באמצעות הניסוך נעשה המקדש למקור הברכה והפוריות לעולם כולו.⁷⁰ לניסוך המים במקדש גם משמעויות קוסמיות הקשורות בשחזור בריאת העולם ובתהום.⁷¹

אף בהקפת המזבח בערבות, שתוארה כהמשך של ניסוך המים, יש כדי להנגיד בין ההווה לבין העבר. לדברי התוספתא בסוכה פ"ג ה"א, היו מזכירים בטקס את שם 'יה', השם שבו השתמשו הכהנים. בניגוד להפניית האחוריים למקדש בעבר, פונים אל המזבח בבקשת ישועה,

ומכריזים: "אנו ליה, וליה עינינו". הד לדברי ר' יהודה כאן, על כפל הזכרת שם 'יה', ניתן לשמוע בדברי רבי ליעזר בן יעקב בתוספתא (שם):

ליה ולך המזבח, ליה ולך המזבח.

2. בין יחזקאל ח-יא ליחזקאל מ-מח

בספר יחזקאל עצמו מתואר התיקון לעיוותי אבותינו. פרקיו האחרונים של הספר (מ-מח) מספרים על שיבת המקדש למעמדו הראשון. מעיצובם הספרותי עולה הקבלה ניגודית לנבואת החורבן. חזון זה הוא הנדרש בתוספתא בהקשר של ניסוך המים! שני האירועים, שמחת בית השואבה וניסוך המים, מקבלים אפוא את השראתם מתיאורי יחזקאל: המשנה רואה בשמחת בית השואבה תיקון לעיוותים המתוארים ביחזקאל ח, ובתוספתא מופיעה זיקה מובהקת בין ניסוך המים לבין יחזקאל מז, המהווה תיקון למראות שחזו יחזקאל, שתיאורם מתחיל בפרק ח. במראה שבפרקים ח-יא מתוארת הסתלקות כבוד ה' מן המקדש. במראה האחרון בספר שבפרקים מ-מח,⁷² מתואר שובו של כבוד ה' למקדש, ובו חוזר המקדש לתיקונו.

ויזלכני אל השער שער אשר פנה דרך הקדים. והנה כבוד אלהי ישראל בא מדרך הקדים וקולו כקול מים רבים והאֶרֶץ האֵיִרָה מכבדו. וכמראה המראה אשר ראיתי כמראה אשר ראיתי בבאי לשחת את העיר ומראות כמראה אשר ראיתי אל נהר כבר ואפל אל פני. וכבוד ה' בא אל הבית דרך שער אשר פניו דרך הקדים. ותשאני רוח ותביאני אל החצר הפנימי והנה מלא כבוד ה' הבית. ואשמע מדבר אלי מהבית ואיש היה עמד אצלי. ואמר אלי בן אדם את מקום כסאי ואת מקום כפות רגלי אשר אשכן שם בתוך בני ישראל לעולם ולא יטמאו עוד בית ישראל שם קדשי המה ומלכיהם בנותם ובפגרי מלכיהם במותם.

(יחזקאל מג:א-1)

כבוד ה' שיצא דרך השער הפונה קדים (יא:א, כב-כג), חוזר דרך אותו שער (מג:א).⁷³ חזון זה של יחזקאל דומה לתיאורי חנוכת המקדש:

...מְלֵא כְבוֹד ה' הַבַּיִת.

(יחזקאל מג:ה)

...מְלֵא כְבוֹד ה' אֶת בַּיִת ה'.

(מל"א ח:יא)⁷⁴

מתוך כך נראה כי המראה המתואר בפרקים ח-יא ביחזקאל מונגד לחנוכת המקדש. הנגדתה של שמחת בית השואבה להסתלקות השכינה שתיאר יחזקאל בפרקים ח-יא, עולה בקנה אחד עם התפיסה שהצגתי לעיל של שמחת בית השואבה כשחזור חנוכת המקדש של שלמה. אף מתוך הדהודיהם של דברי יחזקאל עצמו בתודעתם של חכמים עומדת שמחת בית השואבה, חנוכתו המחודשת של המקדש, לעומת סילוק השכינה.

במראה הראשון שמתאר יחזקאל חזרת הפנייה "הֲרֵאִיתָ בֵּן אָדָם" שלוש פעמים, כדי להפנות את תשומת לבו לכל התועבות הנעשות במקום. אותה פנייה מופיעה שוב למראה המים הרבים היוצאים מן המקדש לכל הארץ לקראת סופו של המראה האחרון. כאן נקרא הנביא לשים לב לשיבת הכול לקדמותו.⁷⁵ המקדש שב ומשפיע ברכה ורפואה לעולם. בתוך מסגרת זו ניתן גם להקשיב להצהרת הכוהנים "ליה עיינינו", העומדת בניגוד להתנהגות הזקנים המתוארת בנבואת יחזקאל הראשונה, והמהדהדת לראייתו של יחזקאל עצמו בפרק מז. אף מפתן הבית מופיע בשני החזונות: בחזון הראשון יוצא דרכו כבוד ה' מן הבית –

וּכְבוֹד אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל נִעְלָה מֵעַל הַכְּרוֹב אֲשֶׁר הָיָה עָלָיו אֵל מִפְתַּן הַבַּיִת.

(יחזקאל ט:ג)

וַיָּרֶם כְּבוֹד ה' מֵעַל הַכְּרוֹב עַל מִפְתַּן הַבַּיִת.

(שם, י:ד)

ובמראה האחרון, מתחתיו יוצאים המים אל העולם.

המים, היוצאים מן המקום הזה, והמגלמים שפע ברכה, מהווים ניגוד להסתלקות השכינה ממנו בעבר.

בשמחת בית השואבה בחג הסוכות, הוא חג המקדש, משוחזרת הכשרת המקדש ליעודו. משמעותו של ניסוך המים מורחבת ומוכללת מעבר לבקשת המים בפתח עונת הגשמים. יש בו כדי לבטא את הגשמת המשאלה שהמקדש יהווה מרכז שפע וקדושה עבור העולם כולו, ובכך ישוב אל תכליתו המקורית.

ט. סיכום

בפרק זה ראינו כי בניסוך המים על גבי המזבחה, שחזר העם מדי שנה את בריאת העולם, כפי שהיא תוארה בפרק ב בבראשית. האד הראשון, שהעלה הקדוש ברוך הוא להשקות את כל פני האדמה לשם הצמחת הגן בעדן ולשם הענקת חיים לעולם כולו, מונצח ומתממש מדי שנה במעשיהם של ישראל במקדש. אף שתודעתם של החוגגים במקדש מכוונת אל מי הגשמים, פונים הם דווקא אל מי התהום, שממנה עלה האד הקדמון. אדמת העולם כולו מגולמת באופן מרוכז במזבחה האדמה, ואילו הצמחים המיוחלים עוטרם אותו ומצויים בידי החוגגים. אף שרעיון זה, כאמור, אינו מנוסח מפורשות במלותיהם של חכמים, הוא נטווה הן מתוך המבנה הספרותי של פרק ג בתוספתא סוכה, הן ממכלול הקישורים המופיעים במקורות חז"ליים שונים.

אין במעשה ניסוך המים רק התרפקות על התרחשות קדומה. המנסכים אותם יוצרים אירוע של מעין הורדת גשמים מיניאטורית בזמן ההווה. יש בכך כדי להדגיש את שותפותו של האדם בתהליכי היצירה האלוהיים. ה' הוא שעורר את האד הראשון, והוא זה שיוציא את המים מתחת מפתח המקדש לעתיד לבוא. בהווה המקדשי מוטל על האדם לתרום את חלקו הפעיל בניסוך המים.

אחתום דברים אלה בהערה המתייחסת למקור מקובל פחות, אך חשוב ביותר להכרת עולמם של חז"ל, ספר יצירה, שלאחרונה הוצע כי

חובר כבר בימי המקדש.⁷⁶ יכולתו של האדם, שנברא בצלם אלוהים, להשתמש בכוחות הבריאה היא מוטיב מרכזי בספר יצירה.⁷⁷ תפיסת הזמן של ספר יצירה אף היא יסודית לענייננו. אחת האמירות המרכזיות בספר יצירה מחלקת את ההווה כולה לשלושה ממדים: עולם, שנה ונפש המקבילים זה לזה.⁷⁸ מעניין כי לעומת המרחב, שאותו מציין המונח 'עולם', מבוטא ממד הזמן, במונח המציין יחידת זמן מוגבלת, 'שנה'. מכאן עולה אולי, שיש בתחילתה של כל שנה מעין ראשיתו של העולם, ובכל סוף שנה מגיע העולם, במובן מסוים אל אחריתו.⁷⁹

חג הסוכות ממוקם בנקודת ההשקה שבין עת בריאתו של העולם לבין עת סיומו. בו נולד הזמן מחדש מדי שנה, ובו נשואות פני העולם אל עתידו.

הערות

¹ בדפוס 'בו'. הנוסח כאן הוא על פי כתב יד קויפמן, המשקף את הנוסח המופיע גם בשאר כתבי היד ובכתבי היד של המשנה המקבילה משקלים פ"ו מ"ג. נוסח זה מופיע גם בתוספתא המקבילה מסוכה פ"ג ה"א.

² הנוסח 'בו' (ראה את הערה הקודמת) מחדד את הממד האסכטולוגי בדברי רבי אליעזר בן יעקב. לפיהם, האירוע העתידי מהווה לא רק טעם נוסף אלא עיקר הסיבה בקביעת שמו של השער. לא ברור אם רבי אליעזר חולק על הטיעון שמדי שנה הכניסו דרך שער זה את המים, או שהוא מקבל זאת כעובדה, אך הוא סובר ששם השער נקבע על פי החזון האסכטולוגי. אני נוטה לאפשרות השנייה, משום שרבי אליעזר בן יעקב חי בזמן המקדש, ויש להניח שראה בעצמו מדי שנה את ניסוך המים. לכן קשה להניח שקיים ויכוח ביחס לשאלה עובדתית זו.

³ על זיקת מי אחרית הימים, מי הבאר וניסוך המים בתוספתא, וקישורם לבריאת העולם ולגן עדן, כתבתי במחשבת ההלכה, א, תשנ"ה, עמ' 53-57; מחשבת ההלכה, ב, תשנ"ה, עמ' 31-39. מאמרה של פדיה, קדש הקדשים, תשנ"ז, נוגע גם הוא בעניינים אלו, ויש בו כיוונים פוריים ורעיונות מעניינים.

⁴ הפסוקים החסרים מתארים את התעצמותו של זרם המים.
⁵ לוינסון, יחזקאל, עמ' 28, 32, עמד על הדמיון בכיוון יציאת המים, מקדם, וכן על משמעות הפסוק בתהלים לו, המובא בהמשך.

⁶ אם כי כאן מדובר לא על כניסתם של המים אלא על כניסתו – האסורה – של האדם.

⁷ ראה גם את הפסוק "וַיִּשַׁע ה' אֱלֹהִים גֹּן בְּעֵדֶן מִקֶּדֶם" (בראשית ב:ו). לפי רש"י, הגן נמצא במזרחו של עדן.

⁸ ווינהם, גן עדן, עמ' 19-25. מבין הוכחותיו נזכיר כאן שרק בשני הקשרים נזכרים הכרובים בתנ"ך: בגן עדן ובמשכן (ואחריו – במקדש). על האדם הוטל בגן עדן "לְעִבְדָהּ וּלְשָׁמְרָהּ" (בראשית ב:טו), וההקשר היחיד בתנ"ך, חוץ מגן עדן, שבו חוזר צמד המילים הזה, הוא במקדש, ביחס לתפקידים שמילאו בו הכהנים והלויים (במדבר ג:ז; ג:ח; ח:כו; יח:ה).

⁹ לוינסון, במאמרו סיני, עמ' 131, כותב על הזיקה בין הגיחון בספר מלכים לגיחון המופיע בגן עדן. בעמ' 143 כותב לוינסון על בניין המקדש ובריאת העולם.

¹⁰ "בְּעֵדֶן גֵּן אֱלֹהִים הָיְתָה כָּל אֲבֹן יְקָרָה מְסֻכָּתָךְ אֲדָם פֶּטְדָה וַיְהִלֵּם תְּרִשִׁישׁ שֶׁהֵם וַיִּשְׁפָּה סִפְרֵי נִפְךְ וּבְרִקְתָּ...". (יחזקאל כח:יג). בפסוק זה מובאות תשע מתוך שתיים-עשרה אבני החושן שהיה מונח על חזהו של הכהן הגדול. בפסוק טז נאמר "וְאֲבֹדְךָ כְּרֹב הַסֶּכֶךְ", והסיכוך הוא גם תיאור מעשיהם של כרובי המשכן – "וַיְהִי הַכְּרֹבִים פְּרָשֵׁי כְנָפִים לְמַעַלָּה סֹכְכִים בְּכַנְפֵיהֶם..." (שמות כה:כ). חזון זה ממקום "בְּהַר קָדֵשׁ אֱלֹהִים" (פסוק יד), ומכאן שעדן גן אלוהים הוא ממאפיני המקדש. ראה לוינסון, יחזקאל, עמ' 25-27.

¹¹ מאירס, זכריה, עמ' 433.

¹² ראה שם, עמ' 436. הזכרת ארבע רוחות השמים בתחילת הנובאה ממחישה את מוחלטותו של הארגון מחדש של העולם. ראה מאירס, זכריה, עמ' 424. על ארבעה כיוונים כסמל לבריאה ראה אליאדה, קודש וחול, עמ' 46-47. על ארבעת הרוחות ראה גם לעיל, עמ' 164, הערה 66.

¹³ אף רפואת המים וקיום הדגים ביחזקאל מדהדהים לפרק א בבראשית.

¹⁴ בפרק א בבראשית המים הם ההווה היחידה שלא הווכרה בריאתה. הם מגלמים את היסוד הקמאי, שלפני הבריאה. תודתי נתונה לאודי קורן שהעיר לי על כך.

¹⁵ ראה אצל ברמן, מעשה בראשית, עמ' 9-14. תפיסת המבול כמוליד מחדש את העולם מופיעה בתרבויות רבות, ראה אליאדה, תבניות, עמ' 135.

¹⁶ ממהדורת ליברמן נעדרות הלכה ד והלכה ה.

¹⁷ בחלק החסר מתוארת התגברות המים היוצאים.

¹⁸ החזרת הפוריות הקדמונית אל העולם לעתיד לבוא, מפורשת גם בספרא בחוקותי א, ד: "וְעַץ הַשֶּׁדֶה יִמֵּן פְּרִיָו – לא כדרך שהוא עושה עכשיו, אלא כדרך שעשתה בימי אדם הראשון." (מובא על ידי מושקוביץ, יחזקאל, עמ' שפח-שפט). בהמשך הספרא (א, ה) נאמר: "וּמִנֵּן שֶׁהָעֵץ עֵתִיד לְהִיּוֹת נֹאכֵל? – תלמוד לומר עֵץ פְּרִי. אם ללמד שהוא עושה פרי, והלא כבר נאמר עֵשָׂה פְּרִי. אם כן למה נאמר עֵץ פְּרִי? אלא מה פרי נֹאכֵל, אף העֵץ נֹאכֵל". (ההדגשה שלי. י"ג.) גם בכך נרמז שהטבע ישוב בעתיד אל מצבו הראשוני האידיאלי, כפי

שתואר בבראשית רבה ה, יא, עמ' 38: "ולמה נתקללה נהארץ, ר' יהודה בר' שלום אמר: שעברה על הציווי, שכך אמר הקב"ה: תִּדְשָׂא הָאָרֶץ וגו' עץ פְּרִי (בראשית א:יא) מה הפרי נאכל, אף העץ יהא נאכל. והיא לא עשת כן, אלא וְתִצָּא הָאָרֶץ דְּשָׂא עֵשֶׂב מִזְרִיעַ וגו' וְעַץ עֵשֶׂה פְּרִי (שם, יב) – הפרי נאכל, ואין העץ נאכל". (ההדגשה שלי. י"ג). בפרק החמישי מעמ' 210 ארחיב ביחס למשמעותם של מקורות אלו.

¹⁹ ראה את הדיון המקביל בירושלמי שקלים פ"ו, נ ע"א, הפותח בפסוק מפרק יג בזכריה, ולפיכך כל הדרשה ביחזקאל מוצגת כפרשנות לפסוק מזכריה. במקבילה במסכת יומא עח ע"ב מובא אותו פסוק, ואף שם הוא נקשר לנבואת יחזקאל.

²⁰ "רשב"ג אומר: עתידה ירושלים שיתקבצו בתוכה כל הגוים וכל הממלכות, שנאמר וְנָקוּוּ אֵלֶיהָ כָּל הַגּוֹיִם לְשֵׁם ה' [לירושלם] (ירמיה ג:יז), ולהלן הוא אומר יָקוּוּ הַיָּמִים [מפתחת השמים] (בראשית א:ט). מה קיווי האמור להלן – לכנס כל מימי בראשית למקום אחד, אף קיווי האמור כאן – לקבץ כל הגוים והממלכות לתוכה" (נוסח א, לה, עמ' 106).

²¹ "אמר ר' יוחנן: נטל הקב"ה כל מי בראשית ונתן חציים ברקיע וחציים באוקינוס" (בראשית רבה ד, ד, עמ' 28).

²² "תני, עץ חיים מהלך חמש מאות שנה... וכל פילוג מי בראשית מתפלגין מתחתיו" ירושלמי ברכות פ"א, ב ע"ג. ראה דרשה מקבילה גם בבראשית רבה טו ט, עמ' 138. ראה פטאי, אדם ואדמה, ב, עמ' 198 הערה 4, על האמונה המוסלמית שארבעת הנהרות היוצאים מגן עדן זורמים מתחת לסלע שבכיפת הסלע.

²³ ראה מקבילה במסכת יומא עז ע"ב.

²⁴ ראה לויןסון, סיני, עמ' 118; פישביין, מרכז, עמ' 9.

²⁵ בילקוט שמעוני סוף יחזקאל רמז שפג, הגירסה "ומפכין".

²⁶ ראה המשך הדרשה שם המקבילה לדרשת התוספתא.

²⁷ פדיה, במאמרה קדש הקדשים, עמ' 81, מוסיפה שבדומה למי אחרית

הימים, גם מי הבאר – מקורם במי התהום שבמעמקי האדמה.

²⁸ ראה מקורותיו של ליברמן, שם. ליברמן מציין שזיהוי הבאר במרה עם בארה של מרים היא מסורת קדומה, המופיעה כבר אצל המיוחס לפילון שחי בזמן הבית.

²⁹ במקורות חז"ל קיימת מגמה המעניקה משמעות קוסמית לנסים שהיו ביציאת מצרים. לפי תענית ט ע"א, הבאר היא אחת משלוש המתנות הטובות שקיבלו ישראל במדבר לצד הענן והמן, אשר נועדו במקורן לאפשר לישראל לחיות במדבר ולהגן עליהם מאיני הטבע. נזכיר כאן כי עמוד הענן חוזר ומופיע ביחס לחג הסוכות בדברי ר' עקיבא המעמיד את הסוכה כנגד ענני הכבוד, שעמדו בויקה לענן שהיה במקדש, לאד של גן עדן ולעמוד הענן של אחרית הימים הנזכר בספר ישעיהו (ראה פרק ראשון). ראה שרף, עומר, עמ' 64-49 וראה גם מדרש תדשא ד.

³⁰ בהקשר נוסף משמשת נבואת זכריה את חז"ל בבואם לשפוך אור על עבודת חג הסוכות – זאת באשר להקרבת שבעים פרים בחג הסוכות, המכוונים כנגד שבעים אומות העולם (סוכה נה ע"ב). הדבר מזכיר את נבואת זכריה על הגויים הבאים לחוג את חג הסוכות (פס' טז).

³¹ ראה הערה 2, עמ' 196.

³² כפי שנאמר במשנה סוכה פ"ד מ"ט "ניסוך המים כיצד... היה ממלא מן

השילוח".

³³ לביאור התוספתא, ראה פירוש 'חסדי דוד' לרבנו דוד פארדו על אתר.

³⁴ על הגיחון והשילוח ראה אבי-יונה, גיחון, עמ' 482-483.

³⁵ לוינסון, סיני, עמ' 130-131.

³⁶ ראה משנה פרה פ"ג מ"ב.

³⁷ ראה את הציטוטים לעיל מהתוספתא.

³⁸ פטאי, אדם ומקדש, עמ' 55-61; רובינשטיין, חג הסוכות, עמ' 122-129,

המוסיף מקורות וניתוחים חשובים ומסכם את המחקר בנושא זה.

³⁹ יש לציין שפרקי דרבי אליעזר הוא מדרש מאוחר, ולכן יש להתיחס בהסתייגות לנאמנות ייחוסם של דברים אלו לרבי יהודה התנא.

⁴⁰ הגמרא בסוכה נד ע"א מייחסת את כריית השיתין לדוד המלך, ומספרת

שכתוצאה ממעשיו עמדו מי התהום לשטוף את העולם.

⁴¹ לפי נוסחאות בודלי 2677, לונדון 400, JTS 218, המימרה מובאת בשם

ר' נחמן בר יצחק. לפי אוקספורד 366 ומינכן 140, היא מדברי מר וטרא.

⁴² מן ההקשר מסתבר שמדובר במצוות ניסוך המים, וכן עולה מפירוש

רש"י שם בד"ה "מששת ימי בראשית".

⁴³ ראה המשך הפסוק "וּמַעֲזֵן מִבֵּית ה' יֵצֵא וְהִשְׁקָה אֶת נַחַל הַשְּׂטִיִּים" (יואל

ד:יח). נבואה זו מקבילה לנבואת יחזקאל.

⁴⁴ ראה גם משנה מידות פ"ג מ"ג.

⁴⁵ רובינשטיין, חג הסוכות, עמ' 123. ראה לדוגמה את המקור שהובא

למעלה ממסכת תענית כה ע"ב.

⁴⁶ בעמ' 315 מביא רובינשטיין מחלוקות דומה ביחס לתנופת הקרבן ממסכת

סוכה לו ע"ב: "שתי הלחם ושתי כבשי עצרת – כיצד הוא עושה? – מניח

שתי הלחם על גבי שני הכבשין ומניח ידו תחתיהן ומניף ומביא ומעלה

ומוריד, שנאמר אֶשֶׁר הֵנִיף וְאֶשֶׁר הֵוֶה (שמות כט:כז). אמר ר' יוחנן: מוליך

ומביא למי שארבע רוחות שלו. מעלה ומוריד למי שהשמים והארץ שלו.

במערבא מתנו הכי: אמר ר' חמא בר עוקבא אמר ר' יוסי ברבי חנינא: מוליך

ומביא כדי לעצור רוחות רעות. מעלה ומוריד כדי לעצור טללים רעים". על

העמקה במשמעות הדתית של תנופה בתנועות המכוונות לששה כיוונים ניתנה הכרה

104: "שבקיום מצוות תנופה בתנועות המכוונות לששה כיוונים ניתנה הכרה

מוחשית לרעיון של מציאות ה' המתבטא בששה צדדים אלה".

⁴⁷ יש לציין שבפרקי דרבי אליעזר פרק רביעי, מתוארת ירידת הגשמים

לעולם בתחילה כתהליך מיכאני של חוקי הטבע, אבל בסוף התיאור היא

נתלית ברצון ה' ובברכתו: "ר' יהודה אומ' פעם אחת בכל חדש סילתיות עולין מן התהומות להשקות פני כל הארץ, שנ' וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ וְהַשִּׁקָּה אֶת כָּל פְּנֵי הָאֲדָמָה (בראשית ב:1), ר' יהודה אומר העבים משמיעין את קול צנורותיהן לימים, והימים משמיעין את קול צנורותיהן לתהומות, ותהום אל תהום קורא לקול צנורין (תהלים מב:ח), והעבים שואבים מים מן התהומות, שנאמר מַעְלֶה נְשָׂאִים מִקְצֵה הָאָרֶץ (תהלים קלה:ז), ובכל מקום שיפקוד להם המלך שם הן מגשימין, ומיד הארץ מעוברת וצמחה כאשה אלמנה שהיא מעוברת מזנות, אבל כי רצה ה' לברך צמחה של ארץ וליתן צדה של בריות פותח אוצר הטוב שבגשמים וממטיר על הארץ שהן מים זכרים ופרים, ומיד הארץ מעוברת וצמחה צמח של ברכה." (ההדגשות שלי. י"ג).

⁴⁸ פטאי, אדם ואדמה, ב, עמ' 154.

⁴⁹ "מִזְבַּח אֲדָמָה תַעֲשֶׂה לִּי (שמות כ:כא) – ר' ישמעאל אומר: מזבח מחובר באדמה תעשה לי, שלא תבנהו על גבי כיפים ולא על גבי עמודים. רבי נתן אומר: מזבח חלול באדמה תעשה לי, שנאמר נְבוּב לַחַת תַעֲשֶׂה אֹתוֹ (שמות כז:ח). איסי בן עקיבא אומר: מזבח נחושת מלא אדמה תעשה לי." (מכילתא דר' ישמעאל, יתרו, מס' דבחדש יתרו יא, ד"ה "מזבח אדמה"). אף כיסוי המזבח בסיד תומך בדימויו לארץ. פעמיים בשנה היו מלבנים אותו "אחת בפסח ואחת בחג" (משנה מידות פ"ג מ"ד). על קשר הסיד לאדמה ראה במילון אבן שושן, המלון החדש, ערך "סיד", עמ' 1788. מלבד היותו חומר המשמש לבניין, הוא גם "חומר חשוב להשבחת הקרקע... משמש יסוד חיוני לגידול הצמחים ולגוף החי" (שם).

⁵⁰ ההקבלה בין המזבח לארץ רמוזה בפסוק. "וְלֹאֲרֶץ לֹא יִכְפֹּר לְדָם אֲשֶׁר שָׁפַךְ בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שָׁפְכוֹ: וְלֹא תִטְמֵא אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם יֹשְׁבֵי בָהּ אֲשֶׁר אֲנִי שֹׁכֵן בְּתוֹכָהּ כִּי אֲנִי ה' שֹׁכֵן בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (במדבר לה:לד-לה). בפסוק מופיעים המוטיבים של טומאה, כפרה, דם ונוכחות השכינה. המאפיינים הללו חוזרים גם ביחס למזבח. הארץ המתוארת בכתוב היא כעין מזבח גדול.

⁵¹ ראה מקורות נוספים להלן בנספח על ניסוך המים ובריאת האדם, מעמ' 245.

⁵² ראיית מקום המזבח כמקום הבריאה נובעת גם מזיקתו של המזבח לאבן השתייה, שממנה נשתת העולם (תוספתא יומא פ"ב ה"ד). את סיכום המחקר על אבן השתייה וזיקתה לבריאת העולם ולמזבח, ראה אצל רובינשטיין, חג הסוכות, עמ' 125-126, הערות 84-88.

⁵³ ראה את דברי ר' אליעזר במשנה תענית פ"א מ"א, שיש להזכיר "משיב הרוח ומוריד הגשם" בעונתו. את דבריו המופיעים ביתר פירוט ראה בבריאת המופיעה במסכת תענית ב ע"ב.

⁵⁴ באותו מקום במסכת ראש השנה מובאת גם דעת ר' יהושע, החולק עליו והסובר שבניסן נברא העולם. עם זאת, במקורות חז"ל רווחת תפיסתו של רבי אליעזר. ראה ליכט, ראש השנה, עמ' 106, המעלה גם את האפשרות שבימי המקרא נהגו שתי השיטות יחד.

⁵⁵ פטאי, אדם ואדמה, ב, עמ' 169. אדם ומקדש עמ' 34, 116. הוא מניח כי קיים קשר בין עיטור המזבח בערבה לבין ניסוך המים. ההוכחה לקשר זה תפורט להלן מעמ' 205.

⁵⁶ לדעת רב שמואל בר נתן שם, ההקפות נעשו בערבה.

⁵⁷ ספר היובלים טז:לא.

⁵⁸ ראה בתוספות על אתר ד"ה "מיד התינוקות" שתי אפשרויות של פירוש זהותם של השומטין – הגדולים השומטין את לולבי הקטנים, או הקטנים השומטין לולבי עצמם. לענייננו, מכל מקום, שני הפירושים שווים.

⁵⁹ ראה להלן בפרק חמישי, עמ' 203 ואילך, דיון מפורט על משמעותם של ארבעת המינים.

⁶⁰ בראשית רבה טו, ט, עמ' 140.

⁶¹ ראה תענית י ע"א.

⁶² ראה גם תענית ב ע"ב "וכשם שתחיית המתים מזכיר כל השנה כולה, ואינו אלא בזמנה כך מזכירין גבורות גשמים..."

⁶³ כבר עמד ווינסניק, ראש השנה השמי, עמ' 173, על כמה מהמקורות האלו במסכת תענית ועל המשמעות הקוסמית של הגשם העולה מהם.

⁶⁴ החשיבות הדתית של הגשמים מומחשת על ידי המאמר הבא: "אמר רב יהודה: גדול יום הגשמים כיום שניתנה בו תורה... רבא אמר: יותר מיום שניתנה בו תורה..." (תענית ז ע"א). נתינת התורה היא אירוע דתי רוחני, ומן ההשוואה של ירידת גשמים למתן תורה משתמע שגם לגשמים יש ממד דתי ורוחני.

⁶⁵ רשימת הוכחות לכך נמצאת אצל ברויאר, פרקי מועדות, עמ' 33: "משום כך אתה מוצא, שהאמור בבריאת העולם וארץ אמור גם במלאכת המשכן. כי ה' בְּהִקְמָה יָסַד אֶרֶץ כּוֹנֵן שָׁמַיִם בְּתִבּוּנָה: בְּדַעְתּוֹ תְּהוֹמוֹת נִבְקְעוּ (משלי ג:יט-כ); ואף בצלאל היה יודע לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ; ואף הוא מלא רוח אֱלֹהִים בְּהִקְמָה וּבְתִבּוּנָה וּבְדַעַת וּבְכָל מְלָאכָה (שמות לא:ג; שם, לה:לא). וכאשר השלים ה' את בריאת העולם, נאמר: וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת כָּל אֲשֶׁר עָשָׂה וְהִנֵּה טוֹב מְאֹד (בראשית א:לא); ולשון דומה נאמר גם בסוף מעשה המשכן: וַיֵּרָא מֹשֶׁה אֶת כָּל הַמְּלָאכָה וְהִנֵּה עָשׂוּ אֹתָהּ כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה' בֵּן עֲשׂוּ (שמות לט:מג). ויש הקבלה גם בין הלשונות המספרים על עצם סיום המלאכה. בבריאת העולם נאמר: וַיְכַלּוּ הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ וְכָל צְבָאָם: וַיְכַל אֱלֹהִים בְּיוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלָאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה (בראשית ב:א-ב); וכעין זה נאמר בהקמת המשכן: וַתְּכַל כָּל עֲבֹדַת מִשְׁכַּן אֱהִל מוֹעֵד... וַיְכַל מֹשֶׁה אֶת הַמְּלָאכָה (שמות לט:לב; מ:ג). ולשון ברכה מסיימת את שתי המלאכות האלה: וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים אֶת יוֹם הַשְּׁבִיעִי (בראשית ב:ג) – וַיְבָרֶךְ אֹתָם מֹשֶׁה (שמות, לט:מג). ההקבלה שבין בריאת העולם לבין הקמת המשכן ניכרת גם בכך, ששתיהן קרויות 'מלאכה': כך בפרשת ויכול, וכך בפרשת פקודי במקומות לא מעטים." וראה בעניין זה גם קיל, בראשית, עמ' 102-120; לוינסון, סיני, עמ' 143-144; ליבוביץ, שמות, עמ' 352-357.

- ⁶⁶ ראה תנחומא פקודי ב. מוטיב זה משתלב עם מה שראינו לעיל על הקבלת המקדש לגן העדן, שממנו נובעים מים לעולם.
- ⁶⁷ ראה מסכת סוכה נ ע"ב באשר לשמחת בית השואבה, וביחס לניסוך המים – שם, מח ע"ב.
- ⁶⁸ בהמשך הדיון נעייין גם ברובד התנאי.
- ⁶⁹ מספר מפרשים מבינים כך את המשנה. ראה, למשל, רש"י נד ע"א, ד"ה "ה"ג לגבי מזבח". פטאי, אדם ומקדש, עמ' 29-30. במשנה עצמה אין הדבר מפורש, אבל רובינשטיין, חג הסוכות, עמ' 142-143, מביא לכך מספר ראיות.
- ⁷⁰ ראה פטאי, אדם ואדמה, ב, פרק כג "בית המקדש מרכז לפוריות", עמ' 192-222, המביא מקורות רבים לתפקידו של המקדש בהבטחת פוריות העולם, האדם והאדמה.
- ⁷¹ ראה בהמשך מעמ' 180. לדעת פטאי גם אור המנורות של שמחת בית השואבה מסמל פוריות, בדומה לסמליות של ניסוך המים (ראה אדם ואדמה, ב, עמ' 219). פטאי מקשר את האור הזה לאורו של היום הראשון לבריאה (אדם ומקדש, עמ' 84-85).
- ⁷² פרקים אלו הם יחידה ספרותית אחת. ראה טואל, חוק המקדש, עמ' 18-20.
- ⁷³ טואל, חוק המקדש, עמ' 37; ראה גם מושקוביץ, יחזקאל, מבוא, עמ' 25, העומד על נקודות נוספות של ניגוד בין המראות, ועל המשמעות של הניגוד הזה.
- ⁷⁴ טואל, חוק המקדש, עמ' 37.
- ⁷⁵ האיש שזוכר במראה הראשון מבשר את תחילת החורבן, להבדיל בין החיים ובין המתים (ט:ג), ואילו האיש במראה האחרון מודד את עצמת זרימת המים המביאים את הברכה לעולם.
- ⁷⁶ ליבס, ספר יצירה, עמ' 229-237.
- ⁷⁷ כאן המקום להעיר גם, כי י' ליבס הציע כי על בספר יצירה אף הבסיס לאגדה שהוזכרה ממסכת ברכות. ראו בספרו, ספר יצירה, עמ' 53.
- ⁷⁸ ספר יצירה ג:ג.
- ⁷⁹ שבטים אינדיאניים אחדים, החיים בצפון אמריקה, משתמשים במונח 'עולם' (קוסמוס) גם במונח של שנה. לדוגמה, בני השבט יוקוט אומרים 'עולם עבר' במשמעות של 'שנה עברה'. (אליאדה, קודש וחול, עמ' 73).

